

ZASADY ŁADU SPOŁECZNEGO W EDUKACJI DLA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Andrzej Papuziński*

Zasadniczy praktyczny cel artykułu służy edukacji dla zrównoważonego rozwoju, czyli prowadzeniu edukacji przygotowującej do rozwiązywania problemów globalnych w sposób holistyczny, ponad podziałami politycznymi i społecznymi, zgodnie z potrzebami całej ludzkości. Realizuje zadanie polegające na określeniu aksjologicznych i normatywnych podstaw edukacji upowszechniającej racjonalność zbiorową w zakresie jednego z ładów zrównoważonego rozwoju – ładu społecznego.

W artykule posłużono się kilkoma założeniami. Pierwsze założenie mówi o charakterze koncepcji zrównoważonego rozwoju. Zrównoważony rozwój został uznany – przede wszystkim – za ideę polityczną. Drugie założenie wynika z poprzedniego. Wskazuje na konieczności rekonstrukcji wartości i norm ładu społecznego zrównoważonego rozwoju na podstawie głównych dokumentów politycznych na temat zrównoważonego rozwoju. Trzecie dotyczy wyboru źródeł niezbędnych do dokonania owej rekonstrukcji. Przyjęto, że muszą to być dokumenty o podstawowym znaczeniu w procesie genezy i ewolucji idei zrównoważonego rozwoju. Do ich wskazania posłużono się metodą historyczno-genetyczną. Zastosowanie tej metody pozwoliło na wskazanie różnych podmiotów wyznaczających treść idei zrównoważonego rozwoju, odmiennych kontekstów ich działania i – w efekcie – odróżnienia dwóch etapów w historii tej idei. Pierwszy etap to okres tzw. ekorozwoju; drugi to okres zrównoważonego rozwoju we właściwym tego słowa znaczeniu.

Za dokument reprezentatywny dla pierwszego etapu uznano Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (1972 r.). Wskazano, że zapisane w nim zasady i wartości: (1) to efekt decyzji podjętych przez targany sprzecznościami policentryczny podmiot, jakim jest tzw. społeczność międzynarodowa; (2) są wytworem kompromisów państw broniących swoich egoistycznych interesów, wytworem racjonalności indywidualnej a nie racjonalności zbiorowej. Podkreślono, że wskutek tego zbiór wartości i zasad nie odpowiada wyzwaniom, którym miał służyć. Za dokument reprezentatywny dla drugiego etapu uznano Report of the World Commission on Environment and Development „Our Common Future” (1987 r.). Podniesiono, że tę komisję powołano w celu oddania problemów globalnych w ręce podmiotu na ich miarę, tj. kierującego się racjonalnością zbiorową. W związku z tym odrzucono możliwość posługiwania się kolejnymi dokumentami na temat zrównoważonego rozwoju. Wyrażono obawy, że na tych dokumentach ponownie mogły zaważyć egoistyczne interesy i indywidualna racjonalność poszczególnych państw. W rezultacie zrekonstruowano 10 uniwersalnych zasad ładu społecznego zrównoważonego rozwoju.

---

* dr hab., prof. UKW, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Wstęp

W najbardziej ogólnym sensie, jaki odnotowuje *Słownik języka polskiego*, zasada jest normą postępowania uznaną przez kogoś za obowiązującą¹. Próba określenia zasad zrównoważonego rozwoju musi zatem mieć na uwadze co najmniej dwie sprawy. Po pierwsze – owego „kogoś”, podmiot wyznaczający daną normę postępowania. Po drugie – coś, ze względu na co ów podmiot przyjmuje, że istnieje potrzeba (konieczność) sformułowania takiej a nie innej zasady. Ponieważ ustanowienie zasady jest efektem woli ochrony tego, co podmiot uznaje za ważne, cenne, istotne czy pożądane, tym „czymś” jest konkretna wartość. Krótko mówiąc, aby określić zbiór zasad ładu społecznego zrównoważonego rozwoju należy wskazać:

- 1) podmiot wyznaczający te zasady,
- 2) zespół wartości, których ochronie mają one służyć.

To proste jakby się mogło wydawać zadanie komplikuje się, jeśli uwzględnić, że koncepcja zrównoważonego rozwoju ma charakter dynamiczny. Zmienia się diachronicznie i synchronicznie.

W pierwszym przypadku należy mieć na uwadze:

- zmianę podmiotu lub przemiany zachodzące w obrębie stanowiska zajmowanego przez podmiot, który wyznacza te zasady;
- historyczny charakter dyskursu uwarunkowanego przez wachlarz problemów politycznych aktualnych dla danej chwili.

Natomiast w drugim – społeczną recepcję koncepcji zrównoważonego rozwoju. Lista zasad i systemów zasad zrównoważonego rozwoju może być trudna do określenia, jeśli uwzględnić trzy czynniki wpływające na społeczne kanały komunikacji treści koncepcji zrównoważonego rozwoju, jak:

- krajowe akty normatywne² i dokumenty polityczne podmiotów władzy różnego szczebla dotyczące wdrażania i realizacji zrównoważonego rozwoju³,

¹ *Słownik języka polskiego*, t. 3, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 893.

² Zdaniem Aleksandry Ciżmowskiej akty prawne i dokumenty określające w Polsce kierunki działania polityki społecznej nie są uwarunkowane przez ideę zrównoważonego rozwoju, będąc raczej reakcją na bieżące potrzeby sfery socjalnej dyktowane przez proces transformacji ekonomicznej, por. A. Ciżmowska, *Polityka społeczna wobec zrównoważonego rozwoju*, (w:) A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005, s. 226-227.

³ Biorąc pod uwagę brak odniesień do społecznego ładu zrównoważonego rozwoju w licznych strategiach rozwoju przyjętych przez organy samorządów terytorialnych w Polsce, analizę trzeba by było zakończyć wnioskiem mówiącym o tym, że zbiór zasad społecznych zrównoważonego rozwoju jest pusty. Analiza strategii rozwoju lokalnego przeprowadzona w 2004 r. przez G. Kaczmarską doprowadził do wniosku o deklaratywnym i selektywnym podejściu autorów tych opracowań do idei zrównoważonego rozwoju i co najwyżej sporadycznym pojawianiu się w nich zapisów odnoszących się do ładu społecznego; por. G. Kaczmarska, *Czy strategie rozwoju lokalnego są strategiami zrównoważonego rozwoju?*, (w:) A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005, s. 177.

często o charakterze deklaratywnym (jako dokumenty wymuszone przez zobowiązania międzynarodowe), nie dającym podstaw do racjonalnego zarządzania zrównoważonym rozwojem;

- interpretacje zrównoważonego rozwoju zgodne z dotychczasowymi stereotypami myślowymi, przyznającym prymat ładowi gospodarczemu;
- celowe próby reinterpretacji koncepcji zrównoważonego rozwoju stosownie do założonego – innego w stosunku do uznanego przez podmiot wyznaczający zasady zrównoważonego rozwoju – systemu wartości, dokonywane np. przez naukowców⁴.

Próba opracowania zespołu społecznych zasad zrównoważonego rozwoju powinna zatem uwzględnić aspekt zmienności samej koncepcji zrównoważonego rozwoju, jak również konieczność odseparowania prowadzonej w tym celu analizy od różnych społecznych rezultatów recepcji tej koncepcji.

Uwzględnienie powyższych założeń na etapie projektowania przedmiotu badań prowadzi do wniosku o konieczności skoncentrowania uwagi na najważniejszych dokumentach z zakresu międzynarodowej polityki zrównoważonego rozwoju i bardzo ostrożnego uwzględniania w badaniach krajowych aktów normatywnych, dokumentów politycznych oraz naukowej literatury przedmiotu⁵. Obliguje także do uwzględnienia cezury czasowej związanej z istnieniem dwóch odmiennych dyskursów dyskusji na temat zrównoważonego rozwoju: dyskursu „ekorozwojowego” z lat 1968-1983 i dyskursu właściwego dla obecnego etapu dyskusji, tj. po 1983 r.

⁴ Por. interesującą próbę interpretacji koncepcji zrównoważonego rozwoju w duchu systemu aksjologicznego biocentrycznej etyki środowiskowej autorstwa Zdzisławy Piątek. Analizując zasady zrównoważonego rozwoju zawarte w deklaracji z Rio de Janeiro stwierdza m.in.: „W moim przekonaniu zawarte w Deklaracji z Rio stwierdzenie, że istoty ludzkie stanowią centrum zainteresowania w procesie trwałego zrównoważonego rozwoju i mają prawo do zdrowego i twórczego życia w harmonii z przyrodą, nie ma charakteru antropocentrycznego. (...) Dopóki ludzie nie zaczną zabiegać o zdrowie w sposób nieantropocentryczny, dopóty będą się pogarszać zdrowotne warunki ludzkiego życia;”, por. Z. Piątek, *Człowiek jako podmiot zrównoważonego rozwoju: konsekwencje filozoficzno-społeczne*, (w:) A. Papużyński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005, s. 23.

⁵ Próbę określenia podstawowego zbioru zasad zrównoważonego rozwoju podjął przed kilkoma laty Tadeusz Borys. Przeprowadzone przez niego badania zostały oparte na analizie bardziej zróżnicowanych zbiorów zasad niż proponowane w tym artykule, za jakie można uznać m.in. Światową Kartę Przyrody, Deklarację z Rio, II Politykę Ekologiczną Państwa, Deklarację Johannesburgską, Cele Milenijne; por. T. Borys, *Regionalne wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, (w:) A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne i społeczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, Lublin 2003, vol. 16, s. 71-82; T. Borys (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Warszawa–Białystok 2005, s. 317-321.

1. Zasady ładu społecznego z lat 1968-1983

1.1. Podmiot wyznaczający pierwsze zasady zrównoważonego rozwoju

W literaturze przedmiotu wskazuje się na ogół następujący podmiot decyzji w sprawie zrównoważonego rozwoju: społeczność międzynarodowa. To hipostaza, operowanie takim pojęciem wywołuje złudne wrażenie realnego istnienia jakiegoś homogenicznego podmiotu decyzji w omawianej kwestii. Dlatego zdecydowana większość prac ogranicza się do charakterystyki i analizy treści dokumentów na temat zrównoważonego rozwoju, co trzeba uznać za mankament badań naukowych z tego zakresu. Homogeniczna społeczności międzynarodowa jest fikcją. Polityczna scena zrównoważonego rozwoju jest zdominowana przez aktorów reprezentujących nie tylko odmienne, ale często wręcz sprzeczne interesy. Zapisy zawarte w dokumentach są zarówno wynikiem długotrwałych negocjacji, zdolności dyplomatycznych każdej ze stron, jak i aktualnego układu sił. W celu wzmocnienia własnego potencjału podmioty o zbliżonych interesach zawierają sojusze lub czekają na sygnał nieformalnego przywódcy grupy interesu. Jak słusznie wskazują M. Pietraś i J. Olchowski: „U podstaw zachowań państw wobec zagrożeń (...) podlegających globalizacji leży sprzeczność między ich globalnym, transgranicznym i zarazem holistycznym charakterem a państwowocentryczną organizacją środowiska międzynarodowego. Tworzy to przesłanki występowania sprzeczności między właściwą państwowemu racjonalnością indywidualną, nakazującą maksymalizację własnych, indywidualnych korzyści (...) a racjonalnością kolektywną, nakazującą wkomponowywanie własnych indywidualnych potrzeb w proces zaspokajania potrzeb i działań szerszych zbiorowości, a najlepiej społeczności międzynarodowej jako całości, na czym – w dłuższym okresie – wszyscy zyskują”⁶.

Szczególnie wiele przykładów sprzeczności pomiędzy racjonalnością kolektywną i racjonalnością indywidualną dostarcza zwłaszcza pierwszy okres historii koncepcji i praktyki zrównoważonego rozwoju, przypadający na lata 1968-1983. Impuls do prac nad zrównoważonym rozwojem wyszedł z trybuny Organizacji Narodów Zjednoczonych za sprawą ówczesnego Sekretarza Generalnego ONZ Sithu U Thanta. W przemówieniu wygłoszonym na XXIII Sesji Zgromadzenia Ogólnego 3 grudnia 1968 r. ten wybitny birmański polityk połączył ze sobą możliwość zaspokojenia „słusznych aspiracji ludzkości” z podjęciem ogólnoswiatowego wysił-

---

⁶ M. Pietraś, J. Olchowski, *Ekologiczna ścieżka globalizacji*, (w:) M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Wyd. UMCS, Lublin 2002, s. 149-150.

ku w celu przezwyciężenia kryzysu ekologicznego, rozumianego jako kryzys globalny, przyrodniczy, społeczny i ekonomiczny. Tezy wygłoszone podczas tego przemówienia zostały szeroko opracowane w Raporcie U Thanta *Człowiek i jego środowisko* z 26 maja 1969 r. Pomimo że raport był poświęcony degradacji środowiska przyrodniczego człowieka, to nie zabrakło w nim uwag na temat wad ówczesnych technologii, niekontrolowanego rozwoju stref miejskich i wyścigu zbrojeń oraz konieczności poprawy warunków życia ludzi. Omawiany raport zainspirował ONZ do zwołania pierwszej światowej konferencji poświęconej ochronie środowiska w skali globu. Miała się odbyć w Sztokholmie.

W toku przygotowań do Konferencji Sztokholmskiej doszła do głosu egoistyczna, indywidualna racjonalność najbogatszych państw świata. Od ujawnienia po trzydziestu latach, które upłynęły od opisanych w nich wydarzeń, dokumentów brytyjskiego Foreign Office nie ulega wątpliwości, że najbogatsze kraje świata, jak Wielka Brytania, Francja, Stany Zjednoczone, Republika Federalna Niemiec, Japonia i inne postanowiły podjąć wspólnie wysiłki w celu niedopuszczenia do zwołania tej konferencji, a przynajmniej do stonowania wszystkich tych zapisów przyszłych dokumentów konferencji, które mogłyby w jakikolwiek sposób i z jakiegokolwiek powodu osłabić ich pozycję w świecie i spowolnić w nich wzrost gospodarczy. Takie postanowienia zapadły w lipcu 1971 r. na tajnym spotkaniu przedstawicieli dyplomacji wymienionych państw w Brukseli⁷.

Pierwszy cel tajnego spotkania w Brukseli spalił na panewce. Ostatecznie Konferencja Sztokholmska doszła do skutku. Odbyła się w 5-16 czerwca 1972 r. Jednak pozostałe zakończyły się pełnym powodzeniem. W imię interesów najbogatszych państw doprowadzono do separacji problemu środowiskowego od innych problemów globalnych. Próby delegacji krajów Trzeciego Świata uwzględnienia w obradach dodatkowych kwestii spęły na niczym. Nie dopuszczono do dyskusji nad takimi sprawami, jak: bieda, upowszechnianie oświaty (w tym rozwoju szkolnictwa zawodowego), budowa systemu opieki zdrowotnej i zaopatrzenia w czystą wodę. Zachowano wcześniej przyjętą zasadę ograniczenia uwagi do środków zaradczych na przemysłowe zanieczyszczenie środowiska i ochrony ekosystemów. Przedstawiciele krajów Afryki, Azji i Ameryki Południowej usatysfakcjonowano potwierdzeniem osiągniętych przez nie sukcesów w dziedzinie zwalczania apartheidu, segregacji rasowej, wynikającej z nich dyskryminacji, ucisku kolonial-

⁷ A. Leszczyński, *Jak próbowano zablokować porozumienie w sprawie ochrony środowiska*, „Gazeta Wyborcza” 2002 9 stycznia, dodatek „Nauka”.

nego lub „innego” i obcej dominacji. Potępienie i wezwanie do eliminacji wymienionych zjawisk głosi zasada 1 oraz zasada 15 Deklaracji Sztokholmskiej⁸. W Deklaracji znalazło się także potwierdzenie suwerenności wszystkich państw w zakresie wykorzystywania ich zasobów pod warunkiem prowadzenia własnej polityki ochrony środowiska (zasada 21).

1.2. Pierwsze wartości społeczne zrównoważonego rozwoju

Katalog wartości społecznych zrównoważonego rozwoju, jaki można sporządzić na podstawie dokumentów przyjętych w Sztokholmie, jest bardzo wąski, do tego wyraźnie przesiąknięty „duchem czasu”. Swoje piętno odcisnęły na nim główne problemy polityki międzynarodowej tamtego okresu, związane z dekolonizacją, uniezależnieniem się i narodzinami licznych państw w Afryce i Azji, walką ich przywódców z neokolonializmem. Mimo to szereg postulatów wpisanych do Deklaracji Sztokholmskiej w związku z problemami ówczesnego Trzeciego Świata jest adekwatne do potrzeb rozwiązywania problemów dzisiejszego biednego Południa.

1. Na podstawie takich właśnie postulatów – należą do nich wspieranie finansowe, technologiczne, techniczne krajów rozwijających się przez kraje bogate i organizacje międzynarodowe w celu nieponoszenia przez nie dodatkowych kosztów społecznych z tytułu ochrony środowiska (zasady 9, 10, 11, 12) – jeśli wykluczyć podejrzenie o pragmatyzm, można wywnioskować, że taką wartością wpisaną do Deklaracji Sztokholmskiej jest również sprawiedliwość historyczna, w każdym razie obecnie dowołują się do niej kraje biednego Południa (np. podczas konferencji klimatycznej na Bali w 2007 r. tym argumentem posłużyły się Chiny).

2. W Deklaracji Sztokholmskiej wyeksponowano prawo człowieka do równości w elementarnym znaczeniu równości jako naturalnego statusu ludzi (zasady 1 i 15).

3. Znalazły potwierdzenie podstawowe prawa wolnościowe, jak prawo do wolności, i prawa polityczne oraz prawne człowieka i narodów, jak prawo do równości (zasady 1 i 22).

4. Równość została wymieniona także w trzecim znaczeniu używanym w stosunkach międzynarodowych, tzn. społeczno-ekonomicznym, wskazującym na

---

⁸ *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment* (Deklaracja Sztokholmska) <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.Print.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503>, data wejścia 3.09.2009 r.

konieczność podjęcia starań w celu zapewnienia równości szans wszystkim ludziom i narodom (zasady 1, 5, 11).

5. W Deklaracji Sztokholmskiej podkreślono wartość jakości życia człowieka jako celu rozwoju społeczno-gospodarczego (zasada 8).

6. Znajdują się w niej pierwsze odwołania do wartości dobra przyszłych pokoleń (zasady 1, 2 oraz – pośrednio – 5).

7. W końcu mowa o sprawiedliwości retrybtywnej, w związku z nakazem wynagradzania strat ofiarom zanieczyszczeń i innych szkód środowiskowych (zasada 22).

Zbiór wymienionych powyżej wartości jest różnorodny w tym znaczeniu, że część wartości ma uniwersalny charakter, a tylko niektóre z nich można uznać za specyficzne dla społecznego ładu zrównoważonego rozwoju. Do wartości o charakterze ogólnym należą prawa wolnościowe oraz równość w każdym z trzech wymienionych w powyższym wyliczeniu znaczeń. Co więcej, każda z tych wartości została już włączona w strukturę prawa międzynarodowego na mocy dokumentów ogłoszonych przez Organizację Narodów Zjednoczonych w latach poprzedzających Konferencję Sztokholmską. Prawa polityczne i prawne (prawo do wolności) oraz równość w znaczeniu naturalnego statusu ludzi zostały ogłoszone w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ z 1948 r.; równość w znaczeniu równouprawnienia politycznego i prawnego ludzi – w Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych ONZ z 1966 r.; równość w znaczeniu równości warunków społeczno-ekonomicznych życia ludzi – w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych ONZ z 1966 r. Specyficzna dla Deklaracji jest co najwyżej próba przeniesienia tych praw jednostkowych na zbiorowości jakie stanowią narody zorganizowane w państwa. Natomiast pozostałe wartości mają charakter specyficzny dla koncepcji zrównoważonego rozwoju („ekorozwojowej”) z lat 1968-1983.

1.3. Pierwszy zbiór zasad społecznych zrównoważonego rozwoju

Konstatacja dokonana na zakończenie poprzedniej części artykułu ma istotne znaczenie dla rekonstrukcji zasad zrównoważonego rozwoju odnoszących się do ładu społecznego. Z jednej strony jest przestrożą przed próbami włączania do takiego katalogu jakichkolwiek zasad niezgodnych z podstawowymi prawami człowieka oraz prawami zapisanymi w obu paktach praw z roku 1966. Uwydatnia, że zrównoważony rozwój wpisuje się w logikę rozwoju dorobku koncepcyjnego prawnego ONZ. Z drugiej strony zezwala na określenie relacji między typowymi

zasadami zrównoważonego rozwoju a zasadami określonymi w dokumentach określających podstawowe, polityczno-prawne i społeczno-ekonomiczne prawa człowieka. Prowadzi do wniosku, że są one fundamentem zasad ładu społecznego zrównoważonego rozwoju.

Przeprowadzone rozumowanie prowadzi do następującego wniosku na temat zbioru zasad społecznych zrównoważonego rozwoju z lat 1968-1983 – należą do niego zasady:

1. Respektowania podstawowych praw człowieka oraz praw określonych w paktach ONZ dotyczących praw obywatelskich i politycznych oraz praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (por. punkty 2, 3 i 4 z poprzedniego paragrafu artykułu).

2. Uznania jakości ludzkiego życia za nadrzędny cel rozwoju społeczno-gospodarczego (por. p. 5).

3. Sprawiedliwości dystrybtywnej, nakazującej dystrybucję dóbr i usług w sposób prowadzący do likwidacji nierówności⁹:

□ wewnątrzpokoleniowej (por. p. 1, 5),

□ międzypokoleniowej (por. p. 6)¹⁰.

4. Sprawiedliwości retributywnej, w dwóch znaczeniach:

□ wynagradzania szkód ofiarom zanieczyszczeń i innych klęsk środowiskowych (por. p. 4, 5),

□ historycznym – jako bieżącej rekompensaty ze strony państw bogatej Północy za zyskowną eksploatację w przeszłości współczesnych państw biednego Południa, cierpiących z tego tytułu niedorozwój (por. p. 1).

Niezadowolenie z przyjętej na Konferencji Sztokholmskiej propozycji rozwiązania problemów rozwoju społeczno-gospodarczego świata za sprawą przedstawionego zbioru zasad dało o sobie znać w niedługi czas po zakończeniu jej obrad. Sygnałem do krytyki stało się Poślanie z Cocoyoc (Meksyk, październik 1974 r.). Zostało ono przyjęte przez uczestników sympozjum Programu Narodów Zjednoczonych

---

⁹ Temat sprawiedliwości dystrybtywnej jako zasady zrównoważonego rozwoju omówiłem szerzej przed kilkoma laty. Por. A. Papuziński, *Zrównoważony rozwój a iusticia socialis*, (w:) A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, Lublin 2004, vol. 26, s. 51-72.

¹⁰ Zasada sprawiedliwości międzypokoleniowej wywołała poważne dyskusje teoretyczne. Temat podjęli przede wszystkim filozofowie i teoretycy prawa. Oponenci powoływali się na niezgodność tej zasady z podstawowymi założeniami jurysprudenencji. Wskazywali na bezzasadność przyznawania praw nieistniejącym podmiotom. Argumenty przemawiające na rzecz zasady sprawiedliwości międzypokoleniowej przedstawiłem w odrębnym artykule; A. Papuziński, *Zasadność koncepcji zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekologii” 2003 nr 6, s. 252-255.

ds. Ochrony Środowiska (UNEP) i Konferencji Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (UNCTAD). Naprzeciw tej ocenie wychodził Raport Fundacji Daga Hammarskjölda pt. *What Now? (Co teraz?, 1975 r.)*¹¹. Niezadowolenie z osiągnięć Konferencji Sztokholmskiej osiągnęło apogeum po upływie dziesięciu lat. W 1982 r. odbyła się specjalna sesja Rady Zarządzającej UNEP, w której uczestniczyło 105 delegacji dowych, poświęcona ocenie realizacji wskazań Konferencji Sztokholmskiej. Chociaż dostrzeżono na niej wiele pozytywnych zmian w zakresie podejścia do problemów środowiskowych, stwierdzono, że generalnie pogorszyła się jakość życia. Podniesiono kwestie postępującego ograniczenia dostępu do czystej wody, spadek zdrowotności społeczeństwa i skutków deforestacji.

Jak twierdzi niemiecki politolog Franc Nuscheler¹² wymienione dokumenty z lat siedemdziesiątych odcisnęły piętno na koncepcji zrównoważonego rozwoju w kolejnej dekadzie, pomimo że w konserwatywnych latach osiemdziesiątych starano się o tych dokumentach zapomnieć z powodu wpisanych w nie propozycji radykalnych rozwiązań kwestii rozwojowych. Zmusiły społeczność międzynarodową do ponownego postawienia pytania o sens rozwoju. Skłoniły ją także do uwzględnienia w odpowiedziach nakazu walki z ubóstwem i do uwzględnienia konieczności zaspokojenia podstawowych potrzeb człowieka, jak: jedzenie, schronienie, ubranie, zdrowie i wykształcenie.

Z perspektywy lat dostrzega się mankament rozwiązań przyjętych w 1972 r. Nie dotyczy on samych zasad. Polega na paradoksalnym podejściu do działań i procesów społecznych, które powinny być poddane regulacji przez owe zasady. Paradoks ów, zdaniem Grzegorza Zabłockiego, polega na tym, że działania i procesy społeczne są „traktowane jako narzędzie wprowadzania zmian w nieprawidłowe relacje między gospodarką a środowiskiem, ale zarazem są pomijane w analizach struktury tego problemu – nie są wyraźnie wyodrębnianym elementem tej struktury i zachodzących w niej procesów”¹³. Innymi słowy, słabość „ekorozwojowej” wersji zrównoważonego rozwoju jest wynikiem projektowania zmian w funkcjonowaniu gospodarki i eksploatacji środowiska za sprawą działań społecznych,

¹¹ E. Kośmicki, *Geneza koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju*, (w:) *Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*, Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Białystok–Tallin, 2-5 lipca 2007 r., Wyd. WSE, Białystok 2007, s. 195-196.

¹² F. Nuscheler, *Soziale Menschenrechte und Entwicklungspolitik. Worum geht es beim Kopenhagener Sozialgipfel?*, Friedrich-Ebert-Stiftung Bibliothek, <http://library.fes.de/fulltext/iez/00057005.htm#E9E6>, data wejścia 3.09.2009 r.

¹³ M. Pietraś, J. Olchowski, *Ekologiczna ścieżka globalizacji*, (w:) M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Wyd. UMCS, Lublin 2002, s. 68.

których nawet nie nazwano. Jedynym brany wówczas pod uwagę procesem społecznym były zmiany demograficzne.

2. Zasady ładu społecznego po roku 1983

2.1. Podmiot wyznaczający kolejne zasady zrównoważonego rozwoju

Rok 1983 jest przełomowy w dziejach zrównoważonego rozwoju z wielu względów. Dla poruszanego w artykule tematu najważniejsza jest zmiana podmiotu określającego zasady zrównoważonego rozwoju. Lekcja sprzeczności między globalnym charakterem podstawowych problemów światowych a państwowocentryczną organizacją podmiotu powołanego do ich przewyciężenia została odrobiona. Wyciągnięto wnioski. Znaczącą rolę w promowaniu zmian dotyczących podmiotu określającego kształt zasad zrównoważonego rozwoju odegrała konferencja w Nairobi z 1982 r. Klimat polityczny początku lat osiemdziesiątych był zły dla wdrażania zrównoważonego rozwoju z powodu pogłębiających się sprzeczności politycznych między Wschodem i Zachodem oraz między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się. Spirala zbrojeń, lokalne wojny i ogniska zapalne groziły eskalacją napięć w stosunkach międzynarodowych. Policentryczna forma organizacji społeczności międzynarodowej okazała się hamulcem dla inicjatyw dotyczących rozwiązywania problemów globalnych. W tej sytuacji obrady w Nairobi zdominowała tematyka różnic interesów państw członkowskich ONZ oraz spowodowanej nimi nieskuteczności tej organizacji. W tym kontekście poddano zdecydowanej krytyce działalność powołanego za sprawą Konferencji Sztokholmskiej Programu Narodów Zjednoczonych ds. Ochrony Środowiska (UNEP). Narastało przekonanie o potrzebie powołania instytucji ONZ w zupełnie nowym stylu – ciała niezależnego od państw członkowskich.

Na fali tych krytyk i oczekiwań Sekretarz Generalny ONZ Javier Pérez de Cuéllar powołał w 1983 r. Światową Komisję ds. Środowiska i Rozwoju (*World Commission on Environment and Development*), potocznie zwaną Komisją Brundtland. Dążono do tego, aby u steru międzynarodowego rozwoju stanął podmiot w miarę niezależny od bezpośredniej presji politycznej. Specyfika tego nowego organu polegała na tym, że jego 22 członków nie było przedstawicielami rządów – reprezentowało swoje narody. Komisja była także niezależna od UNEP, chociaż jego przewodniczący Maurice Strong był jej członkiem.

2.2. Kolejne wartości społeczne zrównoważonego rozwoju

W celu określenia zasad zrównoważonego rozwoju powtórzonych oraz dołączonych do uprzednio ustalonej listy poczynając od roku 1983, należy wskazać najważniejsze wartości społeczne zrównoważonego rozwoju wymienione w międzynarodowych dokumentach z tego okresu. Lista takich dokumentów wydaje się pokazać: Raport Komisji Brundtland z 1987 r., dokumenty szczytów Ziemi w Rio de Janeiro z 1992 r. oraz Johannesburgu z 2002 r. Ze względu na rolę Komisji Brundtland w wyznaczeniu nowego kursu dla koncepcji zrównoważonego rozwoju przedmiot analizy można jednak ograniczyć. W polu uwagi powinny się znaleźć przede wszystkim te dokumenty, które są jak najściślej związane z pracami tej komisji. Tym bardziej, że inne można uznać za krok wstecz w stosunku do dorobku koncepcyjnego Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju. Jak np. Deklaracja z Rio, są niespójne z uwagi na kompromisowy charakter zapisów przyjętych przez targany sprzecznościami policentryczny podmiot decyzji międzynarodowych – delegacje 172 bogatych i biednych krajów. Jak Plan Działań z Johannesburga, pozostają pod naciskiem chwili zdominowanej przez zagrożenie międzynarodowym terroryzmem.

Do dokumentów, które przede wszystkim należy mieć na uwadze w celu określenia zbioru wartości społecznych zrównoważonego rozwoju, należą Raport Komisji Brundtland (*Nasza wspólna przyszłość* z 1987 r.) oraz Globalny Program Działań (*Agenda 21* z 1992 r.) będący programem wdrożenia idei współpracowników Gro Harlem Brundtland. Ze względu na wtórny charakter Agendy 21 wobec Raportu Komisji Brundtland analizę można ograniczyć do samego raportu.

W Raporcie z 1987 r. udało się połączyć problemy globalne, rozpatrywane do tej pory we wzajemnej izolacji, oraz utorować drogę stanowisku, że integracja celów ekologicznych z celami społecznymi i gospodarczymi jest rękojmą powodzenia w osiągnięciu każdego z nich. Należy się zgodzić z oceną sformułowaną przez E. Kośmickiego: „Pełne sformułowanie koncepcji zawartej w Raporcie komisji Brundtland powinno (...) brzmieć (...) »trwały i sprawiedliwy rozwój« albo rozwój ekologiczno-społeczny. Formuła »trwałego rozwoju« obejmuje więc następujące elementy: trwałość ekologiczna (...) + rozwój ekonomiczny (...) + sprawiedliwość społeczna pomiędzy pokoleniami i w obrębie każdego pokolenia (...)”¹⁴. Przełom dokonany przez Komisję Brundtland polega na wyeksponowaniu znacze-

¹⁴ E. Kośmicki, *Geneza koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju*, (w:) *Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*, Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Białystok–Tallin 2-5 lipca 2007, Wyd. WSE, Białystok 2007, s. 196.

nia wartości społecznych w projektowaniu i realizacji zrównoważonego rozwoju. Raport tej komisji dał początek praktyce rozpoznawania i określania działań i procesów społecznych uznanych za narzędzie wprowadzania zmian w nieprawidłowe relacje między gospodarką a środowiskiem.

Z punktu widzenia analizy prowadzonej na stronach tego artykułu najważniejsze są pierwsze partie raportu *Nasza wspólna przyszłość*, będące wprowadzeniem do trzech zasadniczych części dokumentu. W tym miejscu postawiono zasadnicze problemy dotyczące rozwoju, w tym główne cele zrównoważonego rozwoju, wyjaśniono sens pojęcia „zrównoważony rozwój”¹⁵ oraz podjęto problem poziomu konsumpcji.

Za podstawowy społeczny cel zrównoważonego rozwoju uznano stworzenie systemu, „który dostarcza rozwiązań napięć wynikających z nieharmonijnego rozwoju”¹⁶. Podstawową wartością społeczną zrównoważonego rozwoju jest zatem:

1. Solidaryzm społeczny.

Pewną odmianą tej wartości jest:

2. Świadomość współzależności bytu, którą można też nazwać świadomością nadrzędnego wspólnego interesu. Ta wartość znajduje zastosowanie zarówno na poziomie jednostki, jak również na poziomie zbiorowości zorganizowanych w państwo¹⁷.

Rozwój zdefiniowano jako:

3. „Postępujące przekształcenie się gospodarki i społeczeństwa”¹⁸.

Zasadniczy sens idei zrównoważonego rozwoju oddano za pomocą trzech egalitarystycznych sformułowań wartości:

4. Społeczna równość między pokoleniami.

5. Społeczna równość w ramach każdego pokolenia.

6. Zapewnienie wszystkim równych możliwości udziału w rozwoju¹⁹.

W kontekście zrównoważonego rozwoju przedstawiono także zagadnienie konsumpcji i konsumpcjonizmu. Za oś wywodu przyjęto tutaj założenie mówiące

---

¹⁵ Raport Komisji Brundtland został opublikowany po polsku w 1991 r. przez Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne. W tej translacji tłumacze dokumentu na język polski (U. Grzełowska i E. Kolanowska) oddają angielską nazwę *sustainable development* za pomocą polskiego „stabilny rozwój”. Nie używają określenia „zrównoważony rozwój”.

¹⁶ *Nasza wspólna przyszłość*. Raport Światowej Komisja do spraw Środowiska i Rozwoju, PWE, Warszawa 1991, s. 95.

¹⁷ *Ibidem*, s. 72.

¹⁸ *Ibidem*, s. 67.

¹⁹ *Ibidem*, s. 67-68.

o wielkości całkowitej konsumpcji, do której wszyscy mogą rozsądnie aspirować. Uznano, że pożądaną wartością jest:

7. Konsumpcja do przyjęcia z ekologicznego punktu widzenia²⁰.

Egalitarystyczna aksjologia społecznego wymiaru zrównoważonego rozwoju dochodzi do głosu w tych zapisach Raportu Komisji Brundtland, w których określono minimalny poziom konsumpcji. Postulowaną wartością jest tu:

8. Zaspokojenie potrzeb najbiedniejszych ludzi na świecie²¹.

Ponieważ zaspokojenie potrzeb elementarnych warunkuje poziom zdrowia danego społeczeństwa, należy także mieć na uwadze taką wartość, jak:

9. Zdrowie²².

Konsekwencją przyjęcia obu powyższych wartości są dwie wartości względem nich instrumentalne:

10. Wzrost konsumpcji w krajach rozwijających się do poziomu zapewniającego każdemu co najmniej minimalny standard konsumpcji.

11. Ograniczenie wysokiego poziomu konsumpcji w krajach uprzemysłowionych do poziomu wystarczającego na realizację wartości „co najmniej minimalny standard konsumpcji dla wszystkich”²³.

Uwagom na temat obu wymienionych wartości nadano konkretniejszy kształt po przeniesieniu tematu zrównoważonego rozwoju na grunt międzynarodowych stosunków gospodarczych. Za punkt wyjścia przyjęto założenie, że głód na świecie nie jest uwarunkowany brakiem żywności, lecz jej niewłaściwą dystrybucją. Innymi słowy, jako główną przyczynę głodu na świecie wskazano brak siły nabywczej. Uznano, że należy dążyć do stworzenia systemu międzynarodowego, sprzyjającego stabilizacji struktury handlu i finansów. Wymieniono tu takie wartości, jak:

12. Ekwiwalentność wymiany gospodarczej (jako remedium na głód w krajach rozwijających się).

13. Oddłużenie krajów rozwijających się (jako sposób na zwolnienie hamulca wstrzymującego rozwój krajów biednego Południa)²⁴.

W celu zapewnienia powodzenia realizacji wymienionych wartości w omawianym raporcie podniesiono także sprawę potrzeby stworzenia odpowiedniego systemu politycznego. Wskazano zasadniczą wartość społeczną takiego systemu. Jest nią:

²⁰ Ibidem, s. 68.

²¹ Ibidem, s. 67.

²² Ibidem, s. 30-38, 89.

²³ Ibidem, s. 85.

²⁴ Ibidem, s. 39-44, 95.

14. Skuteczny udział obywateli w podejmowaniu decyzji.

Wartością instrumentalną, podporządkowaną realizacji tego zadania jest:

15. Edukacja²⁵.

2.3. Kolejny zbiór zasad społecznych zrównoważonego rozwoju

Analiza przeprowadzona w poprzedniej części artykułu nie uwzględniła wszystkich wartości społecznych wymienionych w Raporcie Komisji Brundtland z 1987 r. Można jej zarzucić braki polegające na pominięciu społecznych aspektów postulatów kierowanych w stronę gospodarki lub ładu ekologicznego. Taki stan rzeczy jest wynikiem przyjęcia założenia, że wartości wpisane w te postulaty pełnią rolę instrumentalną względem wymienionych wartości społecznych zrównoważonego rozwoju i jako takie są albo ich logicznymi konkretyzacjami, albo historycznymi odniesieniami do warunków z okresu prac tej komisji.

Na podstawie wymienionych powyżej wartości można zrekonstruować zbiór zasad społecznych zrównoważonego rozwoju, nad którymi pracowali członkowie i liczni współpracownicy Komisji Brundtland od 1983 r. Należą do niego zasady:

1. Solidaryzmu, głosząca w obliczu zagrożenia kryzysem ekologicznym wspólnotę interesów jednostek, różnych grup społecznych w państwie i państw na arenie międzynarodowej niezależną od ich sytuacji ekonomicznej oraz związanych z nią różnic interesów (por. punkty 1 i 2 z poprzedniego paragrafu artykułu).

2. Egalitaryzmu społecznego, rozumianego jako równe szanse do udziału w rozwoju (por. p. 6) – mająca wymiar:

- międzypokoleniowy (por. p. 4),
- wewnątrzpokoleniowy (por. p. 5).

3. Zrównoważonej i sprawiedliwej konsumpcji, pojmowanej jako konieczność:

- ograniczenia konsumpcji do wielkości zasobów i tempa ich odtwarzania się (por. p. 7),
- zapewnienia minimalnego standardu konsumpcji wszystkim ludziom co najmniej na poziomie elementarnych potrzeb człowieka nawet za cenę ograniczenia konsumpcji uprzywilejowanych pod tym względem narodów i grup społecznych (por. p. 8, 9, 10, 11, 12, 13 i 15),
- redukcja zagrożeń zdrowia publicznego (p. 9).

---

²⁵ Ibidem, s. 30-38, 94.

4. Sprawiedliwości dystrybutywnej, nakazującej dystrybucję dóbr i usług w sposób prowadzący do likwidacji nierówności:

- ❑ międzypokoleniowej (por. p. 4),
- ❑ wewnątrzpokoleniowej (por. p. 5, 8, 10, 12 i 13).

5. Postępu, nakazująca doskonalenie intelektualne i moralne jednostek w celu podnoszenia jakości życia w wymiarze indywidualnym, społecznym oraz w stosunkach międzynarodowych (por. p. 3).

6. Subsydiarności (pomocniczości), wychodząca z założenia, że obowiązkiem większych społeczności jest wspomaganie jej części składowych w naturalnym rozwoju, nakładająca w związku z tym na silniejsze podmioty obowiązek niesienia pomocy tym słabszym podmiotom, które nie są w stanie same sobie poradzić i dla których ta pomoc jest niezbędna – mająca wymiar:

- ❑ międzynarodowy (por. p. 13),
- ❑ indywidualny (por. p. 14, 15).

7. Demokratyzacji życia i uspołeczniania decyzji, przez stworzenie warunków prawnych, organizacyjnych i edukacyjnych do szerokiego i kompetentnego udziału obywateli w sprawowaniu władzy (por. p. 14, 15).

Oczywiście, że Komisja Brundtland uzzględniła dorobek Konferencji Sztokholmskiej. O zasadzie sprawiedliwości była przed chwilą mowa. Należy więc jeszcze dopisać do tego zbioru zasady wymienione w pierwszej części artykułu – zasady:

8. Respektowania podstawowych praw człowieka oraz praw określonych w paktach ONZ dotyczących praw obywatelskich i politycznych oraz praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych.

9. Uznania jakości ludzkiego życia za nadrzędny cel rozwoju społeczno-gospodarczego.

10. Sprawiedliwości retrybutywnej.

Przedstawione zasady mają charakter uniwersalny i ogólny. Stanowią podstawę do dedukowania zasad o szczegółowym charakterze oraz do określania zasad dostosowanych do konkretnych okoliczności miejsca i czasu. A co z punktu tematyki tego artykułu najważniejsze – przedstawiony zbiór zasad jest właściwą podstawą edukacji dla zrównoważonego rozwoju w zakresie ładu społecznego. Z uwagi na jego zgodność z podstawowymi dokumentami w sprawie zrównoważonego rozwoju nadaje się do operacjonalizacji i opracowania stosownie do specyfiki warunków oddziaływania pedagogicznego.

Podsumowanie

Bazując na przedstawionym materiale można sformułować następujące wnioski na temat dotychczasowej ewolucji zasad społecznych zrównoważonego rozwoju:

Po pierwsze, nie ulega zmianie stosunek do zasady dobra człowieka. Jest ujmowana w kategoriach indywidualistycznych i gatunkowych. Dobro człowieka pojmowane jako troska i dbałość o jakość ludzkiego życia jest zasadą najwyższą.

Po drugie, tak mocno eksponowana w Deklaracji Sztokholmskiej – zapewne z racji nowości wielu spośród nich, ale też w charakterze tematu zastępczego za problem rozwoju – zasada respektowania praw człowieka, w Raporcie Komisji Brundtland schodzi w cień nowych propozycji, jako oczywisty, nie wymagający powtórzeń, fundament pozostałych zasad społecznych zrównoważonego rozwoju.

Po trzecie, w przeciwieństwie do poprzedniej dekady propozycje zasad społecznych zrównoważonego rozwoju wysunięte w latach osiemdziesiątych znajdują odniesienie do wielu spraw trudnych z punktu widzenia stosunków międzynarodowych oraz systemów społecznych.

Po czwarte, w tych nowszych propozycjach zasad społecznych zdecydowanie wyeksponowano zasadę sprawiedliwości, ze szczególnym naciskiem na zasadę sprawiedliwości dystrybucyjnej wewnątrzpokoleniowej²⁶.

Po piąte, zwracając uwagę na kwestie sprawiedliwości bardzo ostrożnie podchodziło do kwestii sprawiedliwości retrybucyjnej i własnościowych, co można uznać za brak w pracy Komisji Brundtland usprawiedliwiony zaostreniem zimnowojennej rywalizacji ówczesnych systemów ustrojowych.

Ewolucja zbioru zasad społecznych zrównoważonego rozwoju nie może się jednak na tym zakończyć. Zrekonstruowany zbiór zasad częściowo się zdezaktualizował pod wpływem zmian politycznych, ekonomicznych i społecznych, jakie się dokonały na przełomie XX i XXI w. Zasady nie uwzględniają upadku ZSRR i zakończenia zimnej wojny, politycznej dominacji Stanów Zjednoczonych, niezwykle szybkiego tempa wzrostu gospodarczego Chin i Indii zaliczanych do krajów rozwijających się oraz nie biorą pod uwagę skutków globalizacji ekonomicznej w postaci likwidacji lub ograniczenia barier stojących na drodze swobodnego transferu kapi-

---

²⁶ Z uwagi na rozwój dyskusji w kwestii sprawiedliwości dystrybucyjnej, w której pierwotnie położono akcent na nie pociągającą bezpośrednich konsekwencji z racji braku podmiotów mogących się ubiegać o swoje prawa sprawiedliwość międzypokoleniową, teraz stwierdzono wyraźnie, że równość międzypokoleniowa nie jest do pomyślenia bez równości wewnątrzpokoleniowej; por. *Nasza wspólna przyszłość. Raport Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju*, PWE, Warszawa 1991, s. 67.

tafu w całym świecie. Nowe zasady społeczne i inne zrównoważonego rozwoju muszą uwzględnić zmiany, jakie zaszły w obrębie multilateralnego podmiotu międzynarodowych stosunków gospodarczych. Powinny mieć na uwadze spadek roli państw i tradycyjnych organizacji międzynarodowych na rzecz ogromnego wzrostu roli międzynarodowych korporacji. Winny odzwierciedlić sytuację zdominowaną przez instytucje gospodarcze pozostające poza istniejącymi systemami demokratycznej kontroli i odpowiedzialności. Oczywiście wszystkie takie zmiany powinny być natychmiast uwzględnione w edukacji dla zrównoważonego rozwoju.

Zapowiedzią, że zmiany pójdą w tym kierunku, było zaproszenie przedstawicieli międzynarodowej finansjery na Światowy Szczyt Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu i wprowadzenie nowej zasady rozwiązywania problemów rozwojowych – zasady partnerstwa publiczno-prywatnego. Niewykluczone, że zasady ładu społecznego trzeba będzie przepracować odpowiednio do potrzeb wdrażania zrównoważonego rozwoju za sprawą partnerstwa publiczno-prywatnego.

LITERATURA

- Borys T., *Regionalne wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, (w:) A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne i społeczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, Lublin 2003, vol. 16.
- Borys T. (red.), *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Warszawa–Białystok 2005.
- Ciżmowska A., *Polityka społeczna wobec zrównoważonego rozwoju*, (w:) A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
- Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment* (Deklaracja Sztokholmska) <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.Print.asp?DocumentID=97&ArticleID=1503>, data wejścia 3.09.2009 r.
- Kaczmarek G., *Czy strategie rozwoju lokalnego są strategiami zrównoważonego rozwoju?*, (w:) A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
- Kośmicki E., *Geneza koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju*, (w:) *Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*, Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Białystok–Tallin 2-5 lipca 2007, Wyd. WSE, Białystok 2007.
- Leszczyński A., *Jak próbowano zablokować porozumienie w sprawie ochrony środowiska*, „Gazeta Wyborcza” 2002 9 stycznia, dodatek „Nauka”.
- Nasza wspólna przyszłość. Raport Światowej Komisji do spraw Środowiska i Rozwoju*, PWE, Warszawa 1991.

- Nuscheler F., *Soziale Menschenrechte und Entwicklungspolitik. Worum geht es beim Kopenhagener Sozialgipfel?*, Friedrich-Ebert-Stiftung Bibliothek, <http://library.fes.de/fulltext/iez/00057005.htm#E9E6>, data wejścia 03.09-2009.
- Papuziński A., *Zasadność koncepcji zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekologii” 2003 nr 6.
- Papuziński A., *Zrównoważony rozwój a iusticia socialis*, (w:) A. Pawłowski (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, Lublin 2004, vol. 26.
- Papuziński A. (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
- Pawłowski A. (red.), *Filozoficzne i społeczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, Lublin 2003, Vol. 16.
- Pawłowski A. (red.), *Filozoficzne, społeczne i ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, Lublin 2004, vol. 26.
- Piątek Z., *Człowiek jako podmiot zrównoważonego rozwoju: konsekwencje filozoficzno-społeczne*, (w:) A. Papuziński (red.), *Zrównoważony rozwój. Od utopii do praw człowieka*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2005.
- Pietraś M., Olchowski J., *Ekologiczna ścieżka globalizacji*, (w:) M. Pietraś (red.), *Oblicza procesów globalizacji*, Wyd. UMCS, Lublin 2002.
- Słownik języka polskiego*, t. 3, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1995.
- Uwarunkowania i mechanizmy zrównoważonego rozwoju*, Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Białystok–Tallin, 2-5 lipca 2007, Wyd. WSE, Białystok 2007.
- Zabłocki G., *Rozwój zrównoważony. Idee, efekty, kontrowersje*, Wyd. UMK, Toruń 2002.